

Gjermund Kolltveit:

Jew's Harps in European Archaeology

(Doktoravhandling, Universitetet i Oslo, 2004)

264 sider

Publisert 2006 av forlaget Archaeopress, Oxford (archaeopress.com)

i serien *British Archaeological Reports (BAR), International Series*, nr. 1500.

Bestilling: Hadrian Books, Oxford: www.hadrianbooks.co.uk

eller kontakt forfatteren Gjermund Kolltveit: tlf. 957 96 259; gjermund.kolltveit@musark.no;
www.musark.no.

Første norske musikkarkeolog

Kan man si noe om fortidas musikk? Tonene er borte for alltid, men noe er igjen, avbildninger, skriftlige kilder, noteoppskrifter – eller rester av instrumenter.

Norge har fått sin første forsker innen fagfeltet musikkarkeologi. Drøyt 800 arkeologiske munnharper fra hele Europa danner grunnlaget for Gjermund Kolltveits doktoravhandling *Jew's Harps in European Archaeology*.

Gamle leksikalske sannheter om at vikingene, sakserne og romerne spilte munnharpe må nå vike. De eldste daterte funnene er fra rundt 1200 konkluderer Kolltveit.

Gjennom objektene kan musikkarkeologen si endel om fortidas musikkliv. For eksempel at munnharpa fikk en nærmest eksplosiv popularitet og utbredelse på 1300- og 1400-tallet og at den var mest brukt av folk i det nedre sosiale sjikt. Men ikke entydig, det finnes familievåpen og utskårne engler som spiller munnharpe og andre tidlige kilder som kan tyde på en viss status.

Mange av funnene stammer fra klostre og borger. Munnharpa har tydeligvis vært populær som tidtrøyte for soldater. På italiensk bærer instrumentet navnet *Scacciapensieri* – den som sender tankene på flukt. Instrumentets uvanlig mange benevnelser – med svært forskjellige referanser – kan også fortelle mye: Det heter for eksempel *munngiga* (munnefele) på svensk, og *maultrommel* (munntromme) eller *brummeisen* (brummende jern) på tysk, mens bulgarerne kaller den *brumbazuk* (lita humle).

English summary:

The thesis is a contribution to the research area *music archaeology*, which lies in the intersection between musicology and archaeology. A catalogue with records of more than 800 individual jew's harps from archaeological contexts form the material basis of the thesis. The objects are collected from various museums and archaeological institutions in Europe. The United Kingdom (173 specimens), Switzerland (137) and Sweden (118) account for the largest numbers of jew's harps found in the earth, followed by the Netherlands, Germany and France. The material dates to the late medieval and post-medieval period. Some vague sources from various European countries suggest that the Romans, Saxons and Vikings knew the instrument. This thesis concludes, however, that the oldest specimens found in datable contexts are from around 1200 AD. In the 14th and 15th centuries the instrument became very popular, with a very wide geographical distribution. The manufacture had the character of mass production. The popularity was accompanied by a variety of forms. An important part of the thesis focuses on technology and typology, seeking to find some order behind the morphological diversity. Among the results, the analyses demonstrates that there was a typological development from jew's harps with small bows and long arms towards instruments with large open bows and short arms. Various iconographical and written sources suggest that the jew's harp predominated in the lower social strata. Depictions of the instrument from the 15th century and later show that its place was among travelling pedlars, minstrels and jugglers, as well as fools and beggars. It is not included among the instruments of professional minstrels. As many as 275 specimens, or one third of the material, were found in castles. It is very likely that these instruments belonged to soldiers, who played the jew's harp in their spare time. Since this was the great period for mercenaries in Europe, the soldiers probably had the instruments with them on their postings. Characteristically, the Italian name of the instrument is *Scacciapensieri*, meaning the dispeller of thoughts or worries.

Kort oppsummering av avhandlinga

Avhandlingen markerer avslutningen på flere års arbeid med arkeologiske munnharper. At det er en avslutning betyr ikke at materialet er gjennomanalysert og tømt for informasjon. Snarere tvert i mot. Det er lagt stor vekt på dokumentasjon av funn nettopp fordi dette er et *nytt* materiale, i betydningen at det ikke er samlet og sammenstilt tidligere. Og det er et rikt materiale, med flere uløste spørsmål knyttet til seg. Avhandlingen holder seg ganske nær selve gjenstandene, med et fokus på teknologi og typologi. Den ser også på funnkontekster, for å si noe om hvem som spilte og brakte med seg disse instrumentene. Den kvantitativt største delen av avhandlingen er en katalog, med dokumentasjon av 830 individuelle funn.

Musikk og arkeologi

Avhandlingen skriver seg inn i en musikkarkeologisk forskningstradisjon, i skjæringspunktet mellom musikkforskning og arkeologi. I dette tilfellet dreier det seg om en periode der det faktisk finnes skriftlige kilder, men siden (nesten) ingen brydde seg om å nevne munnharpa i sine manuskripter, blir arkeologien desto viktigere for å si noe om instrumentet.

Det er gjort lite på dette feltet tidligere, både innenfor musikkarkeologi generelt og munnharpefunn spesielt. Det finnes publisert materiale fra flere land, men ingen studie i et internasjonalt perspektiv. Å kikke over landegrensene er nødvendig fordi dette instrumentet vandret raskt, og var en kommersiell handelsvare og en motegjenstand sannsynligvis helt siden 1200-tallet.

Var middelhavsområdet munnharpefritt?

Materialet består av jordfunnede munnharper, som enten er tilfeldige løsfunn eller fra profesjonelle arkeologiske utgravninger. Den geografiske avgrensningen er hele Europa, selv om den størst innsats på innsamlingssiden er gjort i den vestlige og nordlige delen av kontinentet. Landene med flest funn er Storbritannia (173), Sveits (137), Sverige (118), Nederland (81) og Tyskland (59). Dette er land med sterke tradisjoner innen middelalderarkeologi. I motsetning til de andre landene har vi i middelhavsområdet, som er representert med bemerkelsesverdig få funn. En forklaring på denne underrepresentasjonen kan være at landene ved Middelhavet har en svak arkeologisk tradisjon for å grave i middelalderlag, der munnharper oftest dukker opp. En vanlig praksis har vært å skuffe unna, bokstavelig talt, lagene fra middelalder, for å komme direkte ned på jordlag fra antikken, fordi antikken har hatt høyere arkeologisk prestisje.

At Norge bare har noen få funn (23) sammenlignet med Sverige (118) er også et tankekors. En opplagt forklaring er at munnharpa var vanligere og mer utbredt i Sverige enn i Norge i middelalderen. En mer sannsynlig tolkning er at det har med tilfeldigheter og arkeologiske tradisjoner å gjøre. Dessuten bodde det simpelthen flere mennesker i Sverige, og funntettheten kan således avspeile befolkningstetthet.

Selv om vi ikke har så mange norske funn, er det klart at de kontinentale munnharpestrømningene også nådde hit. Vi snakker om instrumenter som ble masseprodusert allerede på 1200-tallet. Stempler på flere av harpene viser at de ble lagd av profesjonelle håndverkere, som merket instrumentene sine med kvalitetsmerker eller sine egne mestermerker. Så langt har ingen stempler kunne tilbakeføres til betemte håndverkere eller smier fra middelalderen, men stempler belagt i skriftlige dokumenter fra 1700- og 1800-tallet fra landsbyene Molln (Østerrike) og Boccario (Italia) har dukket opp på noen arkeologiske

eksemplarer. I et par tilfeller har det til og med vært mulig å identifisere selve smeden. Når det gjelder middelalderen, kan vi foreløpig bare antyde hvor produksjonssentrene har ligget. Ett tidlig senter lå sannsynligvis i Øresund-området. Særlig det som nå er svensk side av Øresund har en stor funntetthet av harper fra 1300- og 1400-tallet.

Soldatens tidtrøyte?

Men hvem brakte alle disse instrumentene med seg rundt i Europa? Og hvem spilte på dem? For det første kan vi tenke oss at dette kan ha vært et motefenomen, nærmest, og at interessen spredte seg i brede befolkningsgrupper. Går vi til 1100-tallet finnes det ingen sikre spor av munnharper i det hele tatt. Men på 1200-tallet eksploderer det, med funn fra Estland til Hebridene, og fra Trondheim til Sør-Frankrike. Kvantiteten, mengden er der plutselig, og også mangfoldet, med smidde og støpte harper om hverandre, og med flere former. Disse gjenstandene kan ha vært handelsvarer som fikk plass på lasset til handelsreisende på langtur til Novgorod og andre steder. Men samtidig kan de ha vært bragt rundt av omreisende musikanter og gjøglere.

Malerier fra Belgia og Nederland fra 1400-tallet og framover viser munnharper sammen med reisende kramkarer, tiggere og gjøglere. Dette var mennesker som stod lavt på den sosiale rangstigen. Det er naturlig å tenke seg at munnharpa hørte til i dette sjiktet, også andre steder i Europa. Samtidig må vi også være åpne for at instrumentets status ikke har vært lik hele tiden og alle steder. Et sveitsisk våpenskjold fra 1300-tallet har ei munnharpe som motiv. Det tilhørte familien *Triümpi*. Familienavnet betyr nettopp munnharpe. Instrumentet hadde tydeligvis en posisjon for denne borgerlige familien; et tegn på en viss sosial respektabilitet.

Hvis vi går til arkeologien igjen, er det særlig ett forhold som kaster lys over munnharpas spredning og sosiale posisjon. Så mange som 275 stykker, eller en tredel av hele materialet, kommer fra borger, befestninger og slott. Bare i slottet Hallwil i Sveits ble det funnet så mange som 86 stykker under utgravningene. En mulig tolkning er at soldatene som var stasjonert rundt på disse anleggene hadde munnharpe som favoritt-tidtrøyte. For det var mye venting i soldatlivet, da som nå. På italiensk bærer instrumentet det karakteristiske navnet *Scacciapensieri* – den som driver tankene på flukt. Siden det her dreier seg om den store perioden for leiesoldater, forklarer det også instrumentets spredning.

Men dette er ikke hele historien. Funnene kommer også fra klostre (4 prosent), byer (34 prosent) og landsbygda (19 prosent). Det er ikke mulig å knytte instrumentet til en bestemt sosial gruppe alene.

I Sveits kan noen funn knyttes til et bestemt miljø: Flere av de eldste funnene (1200–1300-tallet) er fra setrer, høgt oppe i Alpene. Arkeologene knytter dem til gjeterkulturen. Det finnes også muntlig tradisjon som knytter gjeterne til munnharpespill. Et like rikt land for slike tradisjoner er imidlertid Norge. Den klassiske settingen, kjent fra eventyr, sagn og historier er den ensomme gjetergutt som drar i gang munnharpa i skumringen, og lokker til seg underjordsfolket med sitt spill. Det gjalt å binde til seg den peneste jenta. (Moderne varianter finnes også her ...) Ingen av de norske arkeologiske funnene knyttes klart til gjeterkultur, men parallellen til Sveits her gjør at vi kan mer enn gjette at forbindelsen gjetergutt–munnharpe går tilbake til middelalderen.

Orden i mangfoldet

I avhandlingen er typologi og kronologi sentrale temaer. Typologien er et redskap for å få orden i

mangfoldet av former og teknologier, og, ikke minst, for å datere materialet. Bare en del av funnene er datert sikkert på grunnlag av funnomstendighetene. Ved å sortere gjenstandene etter likheter og forskjeller, og inndele dem i typer, får vi mulighet til å datere de som ikke er datert ut fra sin arkeologiske sammenheng. (Typologi er en grunnleggende arkeologisk metode. Typologiske sekvenser er etablert for lenge siden for store gjenstandsgrupper som økser, draktnåler etc.).

De store kronologiske linjene i munnharpematerialet handler om lengden på armene i forhold til lengden på instrumentet. De eldste harpene har lange armer og kort bøyle, senere kom det harper med korte armer og stor åpen bøyle. Dette er foreslått av blant andre Reidar Sevåg tidligere (*Det gjallar og det læt* mm.). I avhandlingen blir denne hovedregelen bekreftet, gjennom systematiske undersøkelser. Siden materialet er mangfoldig og faller innenfor en relativt kort periode (1200–ca. 1600), er det likevel begrenset hvor godt en slik typologisk hovedtrend kan brukes til dateringer. Derfor blir det i tillegg beskrevet omlag 20 grunntyper, hvorav noen kan tidfestes innenfor perioder på 100–200 år. Tanken er at typene både skal vise teknologisk variasjon og være et redskap for dateringer. Hver type har fått navn etter et funnsted, og enkle illustrasjoner følger beskrivelsene, slik at museumsfolk og andre uten spesialinteresse for munnharper kan bruke typologien.

Men ingen systemer som beskriver menneskelig kultur er hundre prosent vanntette. Det finnes også spesialtilfeller av arkeologiske munnharper, som ikke lar seg innpasse i «typer». Et slikt tilfelle er interessant på flere måter: I Erkebispegården i Trondheim ble det under utgravningene i 1995 funnet ei godt bevart munnharpe. Den føyer seg ikke inn i den allmenne malen for munnharpeproduksjon. Her har vi tydeligvis å gjøre med en smed som har gått sine egne veier. Harpa har ekstremt lange armer, men tilhører likevel ikke det aller eldste sjiktet. Dateringen er perioden 1497 til 1532, basert på funnomstendighetene. Den ble funnet i ei latrine. Det er tydelig at noen har mistet den under et nødvendig ærend. Dette støttes av at fjøra er bevart i sin helhet, noe som er uhyre sjeldent. (Ellers er regelen at fjøra har brukket, og at *det* er årsaken til at harpa er kasta.) Det kanskje aller mest interessante ved den er selve formen på fjøra. Ytterst er den ikke bøyd utover i 90 graders vinkel, slik vi er vant til, men formet i en slags elegant krøll. Det er vanskelig å finne noen god forklaring på denne formen, men en gjetning er at dette er ei harpe lagd for å spilles med ei hånd, ved at utøveren slo an fjøra med sin egen tunge. Trikket er kjent fra norske muntlige tradisjoner, blant annet i Telemark.